HUMANISTIČKE STUDIJE

3|2017

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednica broja „O Evropi”:
Ljubinka Trgovčević Mitrović

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Radule Knežević (Zagreb);
3. Ilija Vujačić (Beograd);
4. Dragica Vujadinović (Beograd);
5. Milan Podunavac (Podgorica);
6. Cirila Toplak (Ljubljana);
7. Mirjana Maleska (Skoplje);
8. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Radovan Vukadinović (Zagreb);
9. Tonko Maroević (Zagreb);
10. Viljam Smirnov (Moskva);
11. Rudi Rizman (Ljubljana);
12. Alpar Lošanc (Novi Sad);
13. Vesna Kilibarda (Podgorica);
14. Stefano Bianchini (Bologna);
15. Lidija Basta Fleiner (Freiburg);
16. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
17. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2017.

3|2017

SADRŽAJ

DRAGAN VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: O EVROPI
MILAN PODUNAVAC Politička ideja Evrope /9/
GORAN GRETIĆ Kriza ideje ujedinjenja Europe /27/
ASIM MUJKIĆ Europa i Zapadni Balkan u populističkom ruhu /45/
TIHOMIR CIPEK Rusija i Europska unija. Što je ostalo od partnerstva? /61/
ILIJA VUJAČIĆ Kontekstualnost ustavnog patriotizma
— crnogorska perspektiva /77/
NATAŠA JOVANOVIĆ Šta je novo u savremenom evropskom
orijentalizmu? Jedan teorijski ekskurs o (pre)naglašavanju
nasleđa Ibn Halduna u savremenoj socijalnoj misli /97/
RADOSLAV RASPOPOVIĆ Promjene u definisanju
spoljnopolitičkih zadataka crnogorske diplomatije u drugoj
polovini XIX i na početku XX vijeka /115/
BORO VUČINIĆ Balkanski aspekt migracione krize u Evropi /139/

DIO II STUDIJE
LIDIJA ČEHULIĆ VUKADINOVIĆ Međunarodne
organizacije u suvremenim međunarodnim odnosima /163/
FILIP IVANOVIĆ Nevidljiva ljepota i njene vidljive
predstave: Estetika Dionisija Areopagita /177/
PREDRAG ZENOVIĆ The Normative Flaws of Liberal Culturalism /191/

DIO III RECENZIJE
RADULE KNEŽEVIĆ *Suvremena politička teorija*, Crnogorska
akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2017. (Milan Podunavac) /221/
ĐORĐIJE BOROZAN *Crnogorske dinastije: Vojislavljevići, Balšići,
Crnojevići*, CID, Podgorica, 2017. (Ilija Vujačić) /225/
O identitetu, Crnogorska akademija nauka i
umjetnosti, 2015. (Nikola Zečević) /233/
ILIJA VUJAČIĆ *Saznanje i* politika, Nacionalna zajednica Crnogoraca
Hrvatske / Disput, Zagreb, 2014. (Predrag Zenović) /239/

DIO IV IN MEMORIAM
Prof. dr Lidija Čehulić Vukadinović (1966–2017) (Nikoleta Đukanović) /245/

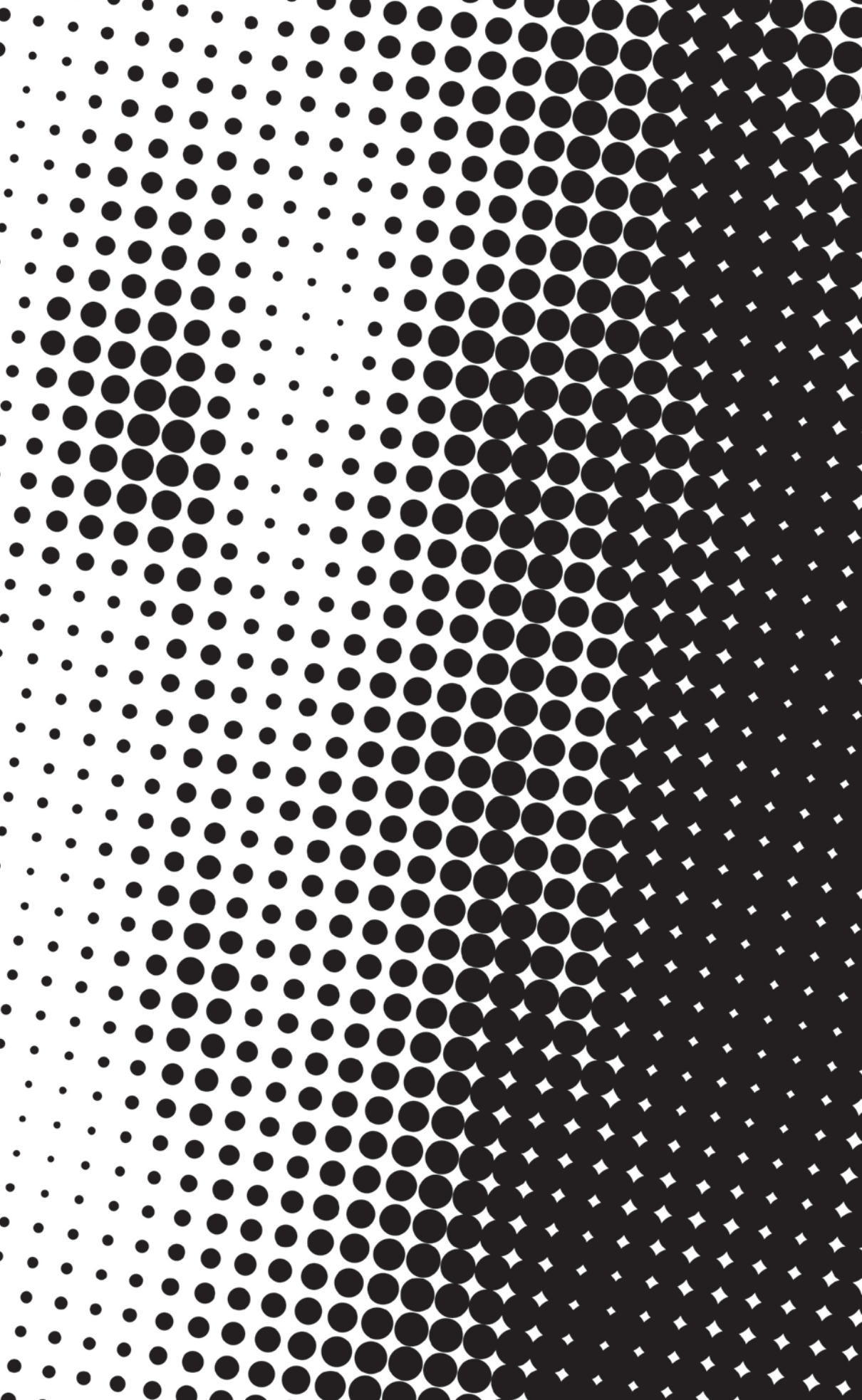

Ilija Vujačić*

UDK 32:172.15(497.16)

Kontekstualnost ustavnog patriotizma — crnogorska perspektiva

Autor nudi normativno opravdanje i kontekstualnu analizu mogućnosti za uspostavljanje ustavnog patriotizma u Crnoj Gori. Prvo se ukazuje na opšte karakteristike ustavnog patriotizma kao političke strategije integracije, a potom se razmatraju mogućnosti njenog uspostavljanja u crnogorskom društvu. Polazi se od građanskog karaktera države kao preduslova za uspostavljanje ustavnog patriotizma i pokazuje koje su prednosti ustavnog patriotizma u odnosu na druge strategije integracije. Na kraju se ukazuje na kontekstualna ograničenja i prepreke, kao i na pretpostavke za uspostavljanje ustavnog patriotizma.

Ključne riječi: politička integracija, ustavni patriotizam, ustav, građanska država, Crna Gora, identitet, nacionalne zajednice

Uvod: o ustavnom patriotizmu uopšte

Namjera i namjena ovog teksta je da ponudi normativno opravdanje i kontekstualnu analizu mogućnosti i dometa strategije ustavnog patriotizma u Crnoj Gori, imajući na umu da je Crna Gora od donošenja Ustava 2007. godine definisana kao *građanska država*, što je neophodna pretpostavka ustavnog patriotizma kao integrativne strategije.

Prvo ću, za one čitaoce koji nijesu upoznati sa ovom strategijom političke integracije — svedeno i u nekoliko teza — dati osnovne karakteristike ustavnog patriotizma uopšte, da bih u nastavku teksta ukazao na njegovu kontekstualnost (kao jednu od glavnih odlika) na primjeru Crne Gore i tako situirao argumentaciju u prilog ustavnog patriotizma. Ukazat ću prvo na prednosti, potom na prepreke i poteškoće i moguće načine njihovog prevazilaženja, i na kraju na preduslove za uspostavljanje ove strategije.

Za razliku od drugih normativnih strategija političke integracije, ustavni patriotizam je posebno pogodna strategija za kulturno diferencirana društva,[1] jer podrazumijeva široko inkluzivan koncept

* Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije. ilija.vujacic@udg.edu.me

[1] Sam koncept je u političko promišljanje unio Dolf Šternberger (Sternberger) u posebnom kontekstu Njemačke, 1979. godine u uvodniku u dnevniku *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, a obnovio ga je u jednom intervjuu 1989. godine Jirgen (Jürgen) Habermas: „A sada o kolektivnom identitetu Njemačke poslije Drugog svjetskog rata ... Za nas kao građane Savezne Republike Njemačke ja držim ustavni patriotizam (Verfassungpatriotismus) kao jedini mogući oblik patriotizma". (Jürgen Habermas, "Grenzen des Neohistorismus", in: *Nahholedne*

građanstva i identifikaciju sa političkim principima i vrijednostima koje su zajedničke *svim* građanima, bez obzira na etničku, vjersku, lingvističku ili neku drugu grupnu pripadnost. Kao specifična forma patriotizma on podrazumijeva kombinaciju univerzalnih principa koji omogućavaju jednaku slobodu za sve (ljudska prava, jednakost pred zakonom i vladavina prava) i priznanja i uvažavanja kontekstualno datih identitetskih posebnosti. To znači da građani prihvataju univerzalne konstitucionalne principe[2] i da priznaju jedni drugima pravo na izražavanje identitetskih posebnosti (nacionalnosti, vjere, jezika, jednom riječju njihovih kulturnih identiteta)[3] izgrađujući zajednički život, slijeđenjem kontekstualno formiranih univerzalnih vrijednosti i normi sadržanih u ustavnom uređenju odnosnog društva.

Za razliku od asimilatorskog liberalnog nacionalizma i segregativnog liberalnog multikulturalizma, ustavni patriotizam naglašava jedinstvo, inkluzivan je i ne zapostavlja različitosti. Dok prvi privileguje nacionalnu kulturu dominantne nacije, pa problemi članstva, pripadanja i privrženosti ostaju i dalje neriješeni uprkos garantovanja manjinskih prava (tako da je ova strategija ekskluzivistička, asimilatorska i zato neprimjenljiva za multikulturna društva) drugi prenaglašava različitosti i podstiče dezintegraciju. Jasno je da etnička i vjerska heterogenost Crne Gore delegitimiraju strategiju liberalnog nacionalizma, a da iz razloga očuvanja demokratskog jedinstva tako heterogene države, delegitimiraju i liberalni multikulturalizam.[4]

Ustavni patriotizam integriše građane jedne političke zajednice zajednički uspostavljenim pravilima, procedurama i praksama, a ne nekim zajedničkim etičkim ciljevima, dakle formalno, a ne

---

revolution, Kleine Politische Schriften, VII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1990, S. 151). Habermas je ovom pojmu dao i usmjerenje i univerzalnu snagu i uticaj u više svojih tekstova u posljednjih trideset godina. Među najuticajnije razrade ovog koncepta kasnije spadaju knjige i tekstovi Jan Verner Milera (Jan-Werner Müller), Atrakte Ingram (Attracta), Pečena Markela (Patchen Markell) i dr.

2 Majkl (Michel) Rosenfeld je odredio zahtjeve modernog konstitucionalizma kao one koji u naširem smislu obuhvataju „ograničenje vlasti, privrženost vladavini prava i zaštiti fundamentalnih prava". (Michel Rosenfeld, "Introduction" in: Michel Rosenfeld (ed.), *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, Duke University Press, Durnham and London, 1994, Kindle Edition, p. 3.)

3 „Ustavnopatriotsko vezanje za ta načela mora se, dakako, hraniti iz suglasne baštine kulturnih predaja." (Jürgen Habermas, „Povijesna svijest i posttradicijski identitet. Zapadna orijentacija Savezne Republike Njemačke", u: *Politička misao*, vol. XXXVIII, br. 2/2001, str. 133.)

4 O integrativnim insuficijencijama liberalnog nacionalizma sam pisao u: Ilija Vujačić, „Ustavni patriotizam kao strategija političke integracije za multikulturna društva", koji će se uskoro pojaviti u *Godišnjaku CANU*, a o (ne)opravdanosti strategije liberalnog multikulturalizma u Crnoj Gori u: Ilija Vujačić, „Društvena integracija i etno-kulturna različitost", u: *Globalizam i/ili nacionalizam*, CANU, 2018 (u štampi)

supstantivno.[5] Ovim se građanski identitet odvaja od predpolitičkih plemenskih, etničkih, vjerskih, lingvističkih identiteta i na taj način u koncepciji *postnacionalnog identiteta* vrši odvajanje države od nacije. A kako ustavni patriotizam kombinuje univerzalno i partikularno, to je on dovoljno inkluzivan da uvaži činjenicu kulturnog pluralizma i u svojoj kombinaciji univerzalnih principa i kontekstualne partikularnosti obezbijedi jedinstvo i stabilnost, ali i demokratičnost odnosne političke zajednice. Izvor patriotskih osjećanja tu nije nečije etničko porijeklo i nacionalna pripadnost, nego područje uzajamne saglasnosti i liberalno-demokratski način utemeljenja vladavine, s obzirom na to da svi građani učestvuju u formiranju ustavnog ustrojstva i političkog uređenja. A s obzirom na to da su ustavna pravila i principi kontekstualizovani, izraz su osobenog istorijskog iskustva i tradicije određene političke zajednice, pa izražavaju i potrebe partikularnih identiteta.

Na taj način upravo sami građani odlučuju što im je zajedničko i orijentišu se prema zajedničkom smislu, tragajući za harmonizacijom različitosti. Konačno, iz ovog uzajamnog priznanja članova političke zajednice, koji su posvećeni ustavnom ustrojstvu koje su uspostavili i nastavljaju da ga preoblikuju generacijama, proizilazi i *građanska solidarnost*. Sam ustavni patriotizam mora povremeno da se preispita i iznova odredi u svjetlu daljeg razvoja i poboljšanja principa koji su okosnica ustavnog ustrojstva. Zato je ustavni patriotizam *refleksivan* (jer pretpostavlja racionalno tematiziranje, uspostavljanje, oblikovanje i mijenjanje zajedničkih vrijednosti)*, otvoren* (jer podrazumijeva otvorenu budućnost i spremnost građana da promišljaju nova iskustva i prilagođavaju im svoju privrženost) i *dinamičan* (jer podrazumijeva preispitivanje i korigovanje s obzirom na nova iskustva u oblikovanju zajedničkog života građana). Ova refleksivnost, otvorenost i dinamičnost ustavnog patriotizma proizilaze iz njegovog počivanja na kulturno-istorijskoj kontekstualnosti univerzalnih principa i konkretnim institucijama određenog kulturnog i političkog nasljeđa. U tom refleksivno-deliberativnom procesu privrženosti i lojalnosti normama, vrijednostima i praksama zajedničkog života dobija se onaj afektivno-racionalni naboj koji zamjenjuje puku emocionalnu zaslijepljenost pretpolitičkim vezama porijekla tzv. etničkog ili običajnog patriotizma, kao „*prirodne* ljubavi i samorazumljive moralne dužnosti".[6]

Ustavni patriotizam ne negira važnost partikularnih kulturnih identiteta u političkoj zajednici, a demokratskom odlučivanju o

---

[5] Građanstvo se ne može zasnivati na „supstantivnom konsenzusu o vrijednostima, već samo na konsenzusu o procedurama za legitimno donošenje zakona i legitimno vršenje vlasti". (Jürgen Habermas, "Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State", in: Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory,* Ciaran Cronnin and Pablo de Greiff, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1998., p. 225.)

[6] Esad Zgodić, „Ustavni patriotizam za Bosnu i Hercegovinu", *Godišnjak BZK Preporod,* X/2010, str. 17. (podvukao I. V.)

posebnim interesima koji se odnose na nacionalnost i kulturu prilazi na način koji ne favorizuje ni jednu naciju ili kulturu. Tek na taj način kod svih građana može da se razvije osjećaj pripadanja, zajedništva i solidarnosti, na osnovu toga da žive u zajedničkom domu kojemu su privrženi i za njega spremni da učine i više nego što je zakonom propisano. Na taj način ova kontekstualno obojena posvećenost univerzalnim normama i vrijednostima ustavne demokratije rađa opštu posvećenost konstitucionalnoj demokratiji i stvara integraciju (osjećaj kohezije) zasnovanu na zajedničkom post-nacionalnom političkom identitetu, koji opet počiva na uzajamnom priznanju demokratskih vrijednosti i ljudskih prava, onako kako su kontekstualizovana u konkretnoj ustavnoj tradiciji. Postnacionalni identitet je politički identitet u kome se pripadnost formira zajedničkim sistemom vlasti koji je izgrađen na ustavu i sadašnjim i budućim kulturnim razlikama i pluralnosti i njima prilagođen. U tom smislu se može odrediti kao politička privrženost i ponos pripadanja pravno uređenoj republici, a ne naciji.

Ustavni patriotizam za Crnu Goru

U današnjoj Crnoj Gori, deceniju nakon uspostavljanja njenog *radikalno novog* političkog identiteta, moguće je izgraditi zajednički postnacionalni identitet, gdje će se građani identifikovati sa ustavnim ustrojstvom koje počiva na univerzalnoj ideji slobode i jednakosti građana i odnosi se na sve bez izuzetka, jer ne favorizuje nijednu posebnu naciju ili vjeru. Politički identitet Crne Gore, kao ustavno-demokratske *građanske države*, zahtijeva inkluzivni koncept građanstva i osnovnu pravednost da je svaki građanin priznat za jednakog i da ima jednaku priliku da učestvuje u izgradnji zajedničkog smisla. Od toga zavisi i uspjeh političke zajednice, jer tamo gdje nije svaki pojedinac priznat i tamo gdje se guše posebni identiteti, zajednica ne može da prosperira, jer će nepriznati pojedinci i kulturne grupe bojkotovati takvu zajednicu odbijanjem da učestvuju u tom zajedničkom političkom poduhvatu. U tako pluralnom društvu, kao što je crnogorsko, osnovna pravednost nalaže da se priznaju različite koncepcije dobra i stilovi života i da se svima ne nameće jedna koncepcija, jer bi se tada gubila pravednost i legitimnost zajednice. Priznanje multikulturnog karaktera društva povlači za sobom stalno provjeravanje legitimnosti političke zajednice kroz javnu raspravu i zajedničko utvrđivanje društvenih prioriteta. A to od svih normativnih strategija političke integracije, može da ostvari samo strategija ustavnog patriotizma.

Preduslovi za to su stvoreni Ustavom iz 2007. godine, kada je uspostavljena kvalitativno drugačija percepcija kolektivnog identiteta u odnosu na prethodne ustave, jer je Crna Gora definisana kao *građanska država*. A ustavni patriotizam upravo predstavlja ustavno-političku „nadogradnju" građanske ustavne koncepcije i logičan završetak takve građanske konstrukcije države, koji omogućava učvršćenje

ovako rekonstruisanog kolektivnog identiteta, s one strane nacionalne države i nacionalizma (bio on liberalan ili ne) i uspostavljanje trajnijeg zajedničkog političkog identiteta i lojalnosti prema političkoj zajednici koji se „oblikuju u polju političkih principa i vrijednosti koje proizvodi sam ustav", tj. u polju samoreferentnog ustava.[7] Naravno, ova samoreferentnost se ne odnosi samo na pisani dokument ustava, nego i na politički prostor javne deliberacije koji čine svi građani kao aktivni učesnici u raspravi i odlučivanju, bez obzira na nacionalnost, vjeru, jezik ili neko drugo partikularno svojstvo.

Upravo uzajamnim priznanjem nas kao članova istorijske zajednice Crne Gore, posvećenih ustavnom uređenju koje smo stvorili i dalje ga izgrađujemo i učvršćujemo, ostvaruje se politička integracija. Naša je moralna građanska dužnost — svih građana Crne Gore — da u zajednici kojoj pripadamo, aktivno učestvujemo u njenom oblikovanju i ustrojavanju, da je uređujemo i unapređujemo. Mi smo ti koji najbolje poznajemo uslove našeg zajedničkog života, sve njegove rizike i mogućnosti, moralne dileme i političke izazove. Zato mi najbolje možemo i procijeniti što je u zajedničku korist svih nas i kako možemo prevazilaziti tekuće probleme i podjele. Ovo je dobro zapazio akademik Mijat Šuković, jedan od „očeva osnivača" građanske Crne Gore, kada je o građanskom identitetu Crne Gore zaključio: „Ustavna koncepcija građanske države obavezuje i podrazumijeva da se u njoj (u Crnoj Gori kao i svakoj drugoj građanskoj državi) izgrađuje i učvršćuje domovinski građansko-državni identitet... i da se njegovo ime izvodi *iz imena države* (podv. I. V.), da njegova odrednica bude — *građanski crnogorsko-državni identitet*. Suštinu tog domovinskog građansko-državnog identiteta, saglasno suštini i zahtjevima građanske države, čini kulturološko-patriotski odnos prema državi u kojoj se živi, čiji su najvažniji sadržinski elementi: svjesna, racionalna i emocionalna privrženost državi u kojoj se živi; njeno doživljavanje kao svoje domovine; odnos prema njoj sa poštovanjem i ljubavlju; kritički odnos prema njenim slabostima i nedosljednostima sa ciljem unapređenja i učvršćenja njenog, a ne njenog slabljenja ili potkopavanja."[8]

U Crnoj Gori je u posljednjih deset godina predlagano nekoliko strategija integracije: liberalni nacionalizam, liberalni multikulturalizam i ustavni patriotizam. Prva strategija političke integracije koja je bila isprobana u Crnoj Gori bila je neliberalna i nedemokratska strategija ustavnog nacionalizma, koja je bila na djelu u svim postjugoslovenskim

[7] Riječ je o ustavu koji, kao i drugi demokratski ustavi, podrazumijeva sve demokratske principe i procedure, ali za razliku od njih se ne poziva na neke spoljnje vrijednosti (nacija, republika) niti se njima legitimiše (pa ne može njima biti ni delegitimisan), već se legitimiše pozivanjem na sopstvenu unutrašnju moralnost (Habermas), koja se sadrži u liberalno-demokratskim univerzalnim principima jednake slobode i vladavine prava. (Up. Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, nav. izdanje, str. 208.)

[8] Mijat Šuković, *Ustavno pravo. Univerzalna ustavna tematika i ustavno pravo Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009., str. 186–187.

državama devedesetih godina prošlog vijeka.[9] Naime, prema Ustavu Crne Gore iz 1992. godine Crna Gora je ustavno samorazumijevana kao etnička država: „na osnovu istorijskog prava crnogorskog naroda na sopstvenu državu stečenog u vjekovnim borbama za slobodu".[10] A tamo gdje se jedna multikulturna zajednica definiše etnički kao država većinske nacije, uprkos unijetim pravima manjina, ona se shvata kao država određene nacije, a ne svih njenih građana. Ovu činjenicu i posljedice ovakve etničke definicije države nije moglo da poništi niti ublaži pozivanje na suverenost građana u čl. 2 Ustava.

Što se tiče strategije liberalnog multikulturalizma i liberalnog nacionalizma više je razloga zašto ni jedna ni druga nijesu pogodne za integraciju društva u Crnoj Gori i o tome sam pisao na drugim mjestima.[11] Ovdje želim da ukažem na prednosti i mogućnosti ustavnog patriotizma za Crnu Goru.

Osnovne prednosti ustavnog patriotizma (da je inkluzivan i prihvatljiv za sve; pravedan; podstiče svijest o zajedničkom domu bez obzira na etničke, vjerske i lingvističke ili druge razlike; stvara građansku privrženost i solidarnost; ostvaruje koheziju društva i stabilnost i trajnost političke zajednice; priznaje punu legitimnost i moralno dostojanstvo različitih načina života i ne guši razvoj različitih kultura; počiva na razložnoj raspravi i omogućava je; kritičan je i dinamičan; podstiče toleranciju i politiku umjerenosti; omogućava interkulturalizam; sprovodljiv je i djelotvoran)[12] su one koje ga preporučuju za jedno multikulturno društvo kao što je crnogorsko.

---

[9] O toj strategiji i njenim antiliberalnim karakteristikama i dezintegracionim i potencijalno belicističkim posljedicama up. razmatranja Roberta Hajdena (Hayden) u nekoliko njegovih radova: Robert M. Hayden, "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics", *Slavic Review*, vol. 51, No. 4, Winter, 1992, p. 655. (Dostupan je i digitalizovani tekst na: https://www.ucis.pitt.edu/nceeer/pre1998/1993–807–20–4-Hayden.pdf.). Up. takođe i njegov tekst "Contitutional Nationalism and the Logic of Wars in Yugoslavia", *Problems of Post-Communism*, Vol. 43, Issue 5, 1996. Kasnije će ovaj period rane postkomunističke ustavno-pravne izgradnje ovih država Hajden nazvati i „državni šovinizam" (Up. Robert M. Hayden, "Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing", *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4, (Nov. 1996) pp. 783–801), kao „institucionalizovanu podelu na one koji su iz suverenog, etnički definisanog naroda i na one koji to nisu". (Robert M. Hajden, *Skice za podeljenu kuću: ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Samizdat B 92, Beograd, 2003, str. 31) Up. i moj već navođeni tekst „Ustavni patriotizam kao strategija političke integracije za multikulturna društva".
Poslije 2000. godine u svim ovim državama došlo je do redefinisanja političkog identiteta napuštanjem ove strategije i usvajanjem strategije bilo liberalnog nacionalizma bilo liberalnog multikulturalizma. Jedino će do radikalne promjene određenja države doći u Crnoj Gori, kada se iz ustavnog teksta izbacuje pozivanje na istorijsko pravo crnogorskog naroda na sopstvenu državu, Crna Gora definiše kao građanska država i u petom odjeljku Ustava iz 2007. godine znatno proširuju tzv. manjinska prava.

[10] Ustav Republike Crne Gore, Osnovne odredbe „Sl. listu RCG", br. 48/92

[11] U tekstovima navedenim u fusnoti br. 4 gore.

[12] O ovim prednostima ustavnog patriotizma nad ostalim strategijama političke integracije sam detaljnije pisao u tekstu „Ustavni patriotizam kao strategija

S obzirom na to da se ustavne norme i principi kontekstualizuju, to jest miješaju sa kontigentnim istorijskim kontekstom da bi „upili distinktni ukus partikularnog kulturnog i političkog konteksta",[13] oni treba da proizilaze iz *crnogorskog istorijskog i kulturnog konteksta*. Zahvaljujući tome ni patriotska privrženost ustavnog patriotizma nije neka praznjikava konteplativna privrženost apstraktnim univerzalnim principima, nego ona nosi (pored racionalnog) i afektivni naboj vezan za *crnogorsko* ustavno ustrojstvo i kulturno-istorijsko nasljeđe. Na ovaj način se uspostavlja kontekstualizovana lojalnost posebnoj (crnogorskoj) ustavnoj tradiciji i ujedno odvaja patriotizam od nacionalizma, a instiktivno-afektivni „prirodni" etnički patriotizam pretvara u racionalno-afektivni politički patriotizam. To ne znači potpuno gubljenje ovog „prirodnog" patriotizma nego njegovu nadogradnju ili dopunu političkim patriotizmom, tako da se pored i iznad etničke postavlja (postnacionalna ili nadnacionalna) politička lojalnost. Naime, politička integracija zahtijeva izvjesnu vrstu građanske solidarnosti, do koje se u građanskoj državi ne dolazi oslanjanjem na partikularne kulturne identitete, jer to nije moguće, nego na zajedničko uzajamno priznanje članova jedne istorijske zajednice, posvećenih ustavu koji su donijeli i nastavljaju da ga preoblikuju generacijama. Na taj način solidarnost, potrebna da bi jedna država funkcionisala, nije utopijska i apstraktna, ne leži na pretpostavci da su građani pokrenuti apstraktnim univerzalnim globalnim pravilima pravde, koja ne dopušta pristrasnost prema posebnim istorijskim zajednicama, već baš naprotiv, podrazumijeva takvu pristrasnost i privrženost kulturno-istorijskoj kontekstualnosti ovih principa. To je onda solidarnost ukorijenjena u obziru prema konkretnim institucijama koje pripadaju osobenom kulturnom i političkom nasljeđu Crne Gore. Uvjeren sam da ova privrženost može biti ništa manje duboka od solidarnosti zasnovane na pretpolitičkim vezama nacije.

Prednosti uspostavljanja ustavnog patriotizma u Crnoj Gori

U Crnoj Gori je moguć jedan *zajednički* politički identitet, kao integrativni faktor oko koga se mogu svi okupiti, bez obzira na svoje partikularne (nacionalne, vjerske ili lingvističke) identitete i pretpolitičke lojalnosti, što inače i čini okosnicu ustavnog patriotizma. Zajednički politički identitet je nešto što nas vezuje za političku zajednicu i za vrijednosti koje su upisane u Ustavu i koje se realizuju u ustavnom ustrojstvu. On nas ujedinjuje onoliko koliko nas partikularni

političke integracije za multikulturna društva", koji će biti objavljen u *Godišnjaku* CANU za 2018. godinu, a koji predstavlja tekst predavanja koje sam održao na Naučnoj tribini CANU 24. maja 2017. godine.

[13] Alex Schwartz, "Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Devided Societies", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, No. 3 (2011), p. 506

(kulturni) identiteti razdvajaju, jer je univerzalan, to jest, važi za sve građane, za razliku od partikularnosti kulturnih identiteta.

Osnovne prednosti strategije ustavnog patriotizma u Crnoj Gori su sljedeće:

Prvo, integracija Crne Gore na principima ustavnog patriotizma bi obezbijedila izgrađivanje zajedničke države bez većih etničkih frikcija; zajedničko ostvarenje istorijskog poduhvata izgradnje zajedničke države, bez polarizacije na trajne etničke većine i manjine; omogućila bi učvršćenje institucija građanske države, ali ujedno i obezbjeđivanje, očuvanje i razvijanje tradicionalnih specifičnosti grupa (njihovog identiteta) bez diskriminacije i asimilacije, bez isključivanja ili getoizacije, a u duhu uzajamnog uvažavanja i saradnje.

Drugo, ustavni patriotizam ima tu prednost nad ostalim strategijama integracije što podrazumijeva kritički odnos prema slabostima sopstvene političke zajednice i zahtijeva aktivno učešće u njihovom prevazilaženju. Naime, s one strane običajnog patriotizma, koji počiva na nekritičkom emotivnom stavu „bila u pravu ili ne, domovina je domovina", ustavni patriotizam podrazumijeva kritički odnos prema sopstvenoj političkoj zajednici. Tako je Šternberger razumijevao pojam domovine: „Lako je razumjeti da za domovinu ne može biti korisno odobravati bez razmišljanja i podanički vjerno sve ono što je bilo koja domaća vlada bilo kad učinila, ili što je bilo koji zemljak ikad mislio ili napisao, ili što su bilo koji obrt ili industrija proizveli. Takav stav podsjeća na zadrti 'korpusni duh' nekoga nezrelog školskog razreda. Zreli ljudi i građani neke zemlje sposobni su slobodno, neusiljeno i odgovorno raspravljati o dobrom i lošem, pravednom i nepravednom i nakon toga se djelatno odlučiti, upravo ako se radi o njihovoj vlastitoj zemlji i zajednici. Upravo to od njih zahtijeva domovinska ljubav, time ih nadahnjuje i samo se tako ta ljubav dokazuje. Inače ona nije ljubav, slobodna privrženost, nego poslušnost u svakom smislu riječi, dakle, patološki, bolestan odnos."[14] Upravo samoopunomoćavajući element ustavnog patriotizma je onaj koji nadilazi svaki podanički odnos prema uspostavljenoj vlasti i bilo čemu što je neka vlast ili ličnost u bližoj ili daljoj istoriji uradila, neki autoritet proglasio ili neka ustanova kreirala i kultivisala. Građani jedne građanske ustavne demokratije svojom privrženošću njenim ustavnim vrijednostima izgrađuju slobodno i odgovorno društvo u cilju uspostavljanja pravednog poretka i raspravljaju i odlučuju o sopstvenoj zajednici njenim dilemama, rizicima, problemima, uspjesima i nedostacima u dijahronijskoj i sinhronijskoj perspektivi.

Treće, za razliku od drugih postjugoslovenskih država, Crna Gora je jedina krenula da se profiliše kao građanska država i time stvorila pretpostavke da se integriše na principima ustavnog patriotizma,

[14] Dolf Sternberger, „Pojam domovine", *Politička misao*, Vol XXXVIII, (2001.), br. 2, str. 122.

kao logičkog nastavka koncepcije građanske države.[15] Takvo ustavno-pravno određenje Crne Gore načelno isključuje mogućnost da se integriše na način bilo liberalnog nacionalizma (poput Slovenije, Hrvatske ili Srbije), bilo liberalnog multikulturalizma i konsocijativizma (poput BiH i Makedonije).[16] Očigledan razlog koji je opredjeljivao i ustavopisce i uticajnu Venecijansku komisiju[17] u vrijeme odlučivanja na referendumu i pisanja novog ustava da se odluče za građansku koncepciju države, jeste činjenica da je Crna Gora izrazito multikulturna država u kojoj najbrojnija nacionalna zajednica predstavlja samo relativnu većinu (44,98%). Iz tih razloga je bilo i najprimjerenije da se Crna Gora ne definiše etnički, nego kao građanska država. A to je automatski isključivalo i političku integraciju na način liberalnog nacionalizma, jer kao građanska država, Crna Gora ne može da se odredi kao politička zajednica na koju bi neka etnička grupa polagala posebno pravo, s obzirom da su se građani Crne Gore 2006. i 2007. godine opredijelili za univerzalne vrijednosti slobode, jednakosti, pravde, solidarnosti, koje su iznad kulturnih karakteristika etničkih skupina koje u njoj žive. Glasajući na referendumu 2006. godine za građansku državu građani Crne Gore su se opredijelili za političku zajednicu u kojoj se niko neće, zbog svog etničkog porijekla, vjere ili jezika, osjećati ugroženim, diskriminisanim, isključenim ili strancem. Ali i iz istih razloga ni privilegovanim. A to je i razlog što su manje nacionalne zajednice u Crnoj Gori diljem podržale njenu nezavisnost i novi Ustav.[18]

---

[15] Ovu povezanost koncepta građanske države i izgradnje zajedničkog političkog identiteta, a time i građanske države i ustavnog patriotizma, najbolje je izrazio crnogorski ustavotvorac i jedan od pisaca posljednjeg crnogorskog ustava, pokojni akademik, profesor dr Mijat Šuković: „Građenje i učvršćivanje građanske države i građanskog crnogorskog-državnog identiteta dva su elementa iste cjeline. Međuzavisni su i uzajamno se prožimaju." (Mijat Šuković, navedeno djelo, str. 187); „Građanska država podrazumijeva domovinski identitet ... Građanska država podrazumijeva građenje i postojanje domovinskog građansko-državnog identiteta, statusno državnog karaktera i suštine, zajedničkog svim građanima u državi. Identiteta koji poštuje nacionalni, etnički, kulturni, vjerski i svaki drugi identitet svakoga građanina i koji se umrežava u ukupnost svih identiteta. To je imamentno građanskoj državi." (isto, str. 186)

[16] Republika Kosovo je Ustavom građanski, a ne etnički definisana, što je kombinovano sa multietničkim principima i znatnim posebnim pravima nacionalnih zajednica, mada je u članu 3 samo društvo određeno kao „multietničko društvo, koje se sastoji *od Albanaca i ostalih zajednica*," (Ustav Republike Kosovo, čl. 3, podvukao I. V.) čime je narušen princip građanske koncepcije države i data prednost strategiji liberalnog nacionalizma.

[17] Up. *Interim Opinion on the Draft Constitution of Montenegro — Adopted by the Venice Commission at Its 71st Plenary Session 2007*, dostupno na: http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)017-e

[18] O tome svjedoči i podatak da je u Rožajima sa većinskim bošnjačko-muslimanskim stanovništvom bio veći procenat na referendumu za nezavisnost, čak 91.33%, nego na Cetinju, gdje je bio 86.38%. (Up. konačni izvještaj OEBS-a na: https://www.osce.org/sr/odihr/elections/montenegro/20099?download=true)

Četvrto, prednosti ustavnog patriotizma se mogu sagledati i na planu političke stabilnosti i kratkoročno i dugoročno. Naime, kratkoročno je koncept ustavnog patriotizma u funkciji smanjivanja političkih tenzija koje su u Crnoj Gori stalno posredovane etničkim pitanjima, dugoročno, pak, koncept ustavnog patriotizma može obezbijediti ublažavanje duboke podjele crnogorskog društva,[19] pa i one koja proizilazi iz tzv. „dvostrukog", ili bolje rečeno *fluktuirajućeg* karaktera crnogorskog nacionalnog identiteta, koji je prevashodno politički indukovan,[20] što se lako uočava u dinamici popisa stanovništva od 1948. do 2011. godine. Time bi, dalje, sve više gubio na snazi danas izuzetno snažan dušebrižnički odnos nacionalnih država prema „svojim" manjinama u susjednim državama, koji izaziva ove da „gledaju preko plota" u svoju „maticu" kao pokrovitelja i zaštitnicu njihovih interesa, što je sve posljedica ideologije nacionalne države. Utoliko je u pravu Nenad Dimitrijević kada tvrdi da u određivanje zajedničkog smisla i zajedničkog života ulazimo sa svojim sugrađanima, a ne sa sunarodnicima![21]

Peto, notorna je činjenica da je Crna Gora multikulturno društvo od onog trenutka kada je uvišestručila svoju teritoriju nakon Berlinskog kongresa, ali smo sve više svjedoci da se multikulturalizam i u Crnoj Gori, kao i u drugim balkanskim državama, mada ne u istoj mjeri, ispoljava kao segregativni multikulturalizam, kao pojava da se etno-kulturni identiteti, odnosno različite nacionalne zajednice zatvaraju u sebe i izoluju od ostalih. Segregativni multikulturalizam pored toga počiva na principu pasivne tolerancije („podnošenja") „drugog", za razliku od integrativnog multikulturalizma (interkulturalizma) koji počiva na aktivnom stavu uzajamnog poštovanja, priznanja i prožimanja kulturnih različitosti. Konačno, stanje segregativnog multikulturalizma kao stanje *modusa vivendi*, onemogućava stvaranje bazičnog konsenzusa oko jednog kruga osnovnih vrijednosti, principa i procedura u kojemu se iskazuje zajednički kolektivni identitet političke zajednice i stvaranje zajedničkog smisla i zajedničkog horizonta očekivanja. Ali, za razliku od drugih post-jugoslovenskih država Crna

---

[19] Kada govorim o „dubokoj podijeljenosti" crnogorskog društva, tu prije svega mislim na osnovnu političku podjelu, koja datira još od 1918. godine, a tiče se njenog državnog statusa, tj. podjelu na indipendentiste i unioniste, koja je dovodila do „crnogorskog usuda" da je u mijenama njenog državnog statusa (1918, 1945, 1992, 2003, 2006.) uvijek skoro polovina stanovništva bila njime nezadovoljna.

[20] Up. Bojan Spaić, "Political Identities and Citizenship in Montenegro", dostupno na: http://www.academia.edu/10182704/Political_Identities_and_Citizenship_in_Montenegro).

[21] „Zajednički život u državi rezultat je mnogih istorijskih kontingencija. Ali te kontingencije, uključujući i činjenicu da mi kao državljani pripadamo različitim nacijama, ne osporavaju činjenicu da mi živimo zajedno. U prvom koraku refleksije o *smislu* zajedničkog života potrebno je jednostavno da prihvatimo činjenicu zajedničkog života... Ono što mi kao pripadnici manjinske nacije delimo sa pripadnicima većinske nacije u državi, ekskluzivno je za „nas" i „njih", i *ne može biti podijeljeno sa, na primer, našim etničkim sunarodnicima u državi-matici*." (Nenad Dimitrijević, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, nav. izdanje, str. 157–158 — posljednju rečenicu podvukao I. V.)

Gora je uvijek bila više interkulturna nego multikulturna. Naime, ako multikulturalizam znači su-postojanje više različitih kultura i identiteta unutar jedne države, u Crnoj Gori postoje brojni istorijski i aktuelni primjeri međusobne interakcije tih kultura koji nam daju za pravo da Crnu Goru posmatramo, ako ne kao razvijeno interkulturno društvo, onda sigurno kao društvo sa znatnim elementima interkulturalizma. Kulturna matrica Crne Gore predstavlja niz istorijski i tradicijski razvijanih i nasljeđivanih uzajamnih kulturnih pozajmica i predaja među različitim kulturnim zajednicama u Crnoj Gori, kao i prostorom za ispoljavanje različitosti sa „prisutnošću i velikom vidljivošću raznovrsnih i različitih kulturnih obrazaca na kojima su njena tradicija i istorija rasle i razvijale se",[22] gdje „unutar širih kulturnih zona postoji izrazita sličnost između kulturnih modela koji se definišu kao posebni na osnovu pripadnosti različitim nacionalnim zajednicama, iako su ti modeli često bliskiji međusobno nego modeli sa istim nacionalnim određenjem, ali iz različitih kulturnih zona".[23]

Ustavni patriotizam je strategija koja jedina čuva i promoviše interkulturalizam i omogućava da se izađe iz zatvorenosti posebnih identiteta i da se traži politički identitet koji će nas vezivati i obezbjeđivati da se različite kulture umrežavaju i sarađuju. U tu svrhu je veoma važno da kulturna politika u Crnoj Gori proizilazi iz principa i vrijednosti ustavnog patriotizma, podstičući interkulturalizam. A dugoročno gledano, obrazovni sistem je posebno ustavno pozvan da „intelektualno povezuje kulture koje postoje u njoj (tj. Crnoj Gori — prim. I. V.), da predrasude i neistine o svakoj od njih zamjenjuje istinama o vrijednostima svake od njih, da širi i produbljuje njihovo razumijevanje, jer je to put i osnov za međusobno prihvatanje drugog u državi kao ravnopravnog partnera u građanskom smislu. Intelektualno povezivanje kultura i njihovo interkulturalno prožimanje je i neophodna brana od indoktrinacija na nacionalističkoj osnovi".[24]

Šesto, ono što takođe daje prednost ustavnom patriotizmu i čini ga održivim kao strategiju integracije jeste opredijeljenost crnogorskog društva za EU i evroatlanske integracije. To dodatno čini da univerzalne vrijednosti ustavnog patriotizma, ljudska prava, ograničena vlast i slobodni i jednaki građani, koje su i vrijednosti EU, mogu lakše da se uspostave, jer korespondiraju sa onim vrijednostima koje zahtijevaju evropske integracije.

Sedmo, ustavni patriotizam izbacuje na površinu zajedničku istoriju i zajedničku sudbinu i tradiciju naroda koji ovdje žive vodeći zajednički život[25] i podrazumijeva zajedničko angažovanje na napretku

---

[22] Srđa Pavlović, "Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society", in: Florian Biber (ed), *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2003, p. 103–104.

[23] Hamdija Šarkinović, „Multikulturalnost u Crnoj Gori", *Matica*, br. 56–57, zima 2013/proljeće 2014 str. 44.

[24] Mijat Šuković, navedeno djelo, str. 185.

[25] Zajednički život je djelo „zajedničke tradicije, zajedničkog delovanja, zajedničkog shvatanja, zajedničkog sećanja (i zaborava)" (Janos Kiš, „Na putu

crnogorske političke zajednice. I time ustavni patriotizam omogućava da različiti partikularni identiteti — etnički, nacionalni, vjerski, lingvistički — imaju mogućnost zajedničkog razvoja.

Osmo, ustavni patriotizam bi učvrstio nove legitimacijske temelje nezavisne Crne Gore i njen građanski karakter. Njen put ka „ujedinjavajućim faktorima poretka" (Podunavac) bi kroz ustavni patriotizam bio olakšan i skraćen. Ustavni patriotizam bi obezbijedio praktikovanje racionalno strukturirane političke privrženosti svih građana, čime bi gubio na snazi politički fanatizam nacionalističkih strasti, istorijskih „dugova" i slijepog povlađivanja ideologiji krvi i tla, a građani Crne Gore u tolerantnoj i argumentovanoj raspravi vršili zajedničko trijebljenje tradicije od opterećenja prošlosti. To bi vodilo oslobađanju od istorijskih atavizama, mitova i mistifikacija istorije i kulturnih tradicija koje je proizveo običajni patriotizam.

Deveto, dva su temeljna konstitucionalna razloga iz kojih je opravdano pribjegavanje ovom, a ne drugim načinima integracije. Prvi je načelna preferencija koja počiva na uspostavljanju konstitucionalne demokratije, koja leži na dva uzajamno povezana principa: jednake slobode (demokratija) i ograničene vlasti (liberalni konstitucionalizam). Drugi razlog leži u činjenici da se radi o jednoj etnički heterogenoj zajednici u kojoj bi svaki drugi način integracije nužno etnificirao ne samo politički, nego i ustavni prostor, koji bi onda pod pritiskom pluralizma identiteta vodio stalnom preispitivanju osnovnih temelja zajednice i vodio njenoj dezintegraciji. Otud se način ustavnog patriotizma pokazuje i funkcionalno najprimjerenijim, jer najbolje rješava probleme etničke raznovrsnosti, a da ne dovodi u pitanje ni etnički pluralizam ni društveno jedinstvo.

Da je ustavni patriotizam moguć u Crnoj Gori govore i empirijski podaci iz tri sukcesivna identitetska istraživanja („Stavovi crnogorskih građana o identitetu") koje je vodio CEDEM (za naručioca Maticu crnogorsku) 2010, 2011. i 2013. godine.[26] Istraživanja su pokazala, prije svega, da se javno mnjenje ne povodi sasvim za političkim raspravama iz kojih bi se moglo zaključiti da postoji duboka podijeljenost u Crnoj Gori po svim pitanjima. A od odgovora relevantnih za našu temu izdvajam: uglavnom pozitivan stav prema državnim simbolima (iznad 60%); relativno visoka privrženost državi (74%); skoro istovjetan je stav dobijen u sva tri istraživanja o tome kako treba definisati crnogorsku državu, s tim što je od 2010. do 2013. godine bila pojačana podrška konceptu građanske države (za oko 7%), tako da je skoro polovina građana Crne Gore podržavala koncept građanske države (48,5%), dok je multietničku koncepciju države podržavalo 27,4% a jednoetničku nacionalnu državu 15,7%

---

prevazilaženja nacionalne države", *Mostovi*, 112–113/1997–1998, str. 903, citirano prema: Nenad Dimitrijević, navedeno djelo, str. 157–158.)

[26] Up. „Stavovi crnogorskih građana o identitetu" (sa komentarima Rada Bojovića) *Matica*, br. 43, proljeće 2010, str. 49–82; *Matica,* br. 46–47, ljeto-jesen 2011, str. 7–38; *Matica*, br. 54, ljeto 2013, str. 7–40.

ispitanika (kao državu Crnogoraca 10,3%, odnosno Srba 5,4%).[27] Važan je i optimističan podatak što se za „istinskog Crnogorca" smatra prije svega onaj koji prvenstveno poštuje političke institucije i zakone Crne Gore (čak 82,4%) a tek iza toga dolazi određenje preko etničkog porijekla (72,35%), rođenja (71,15%) jezika (51% crnogorski, odnosno 33,45% srpski) i dugog boravišta 58,6%, što pokazuje potencijalno snažnu podršku ustavnom patriotizmu.

Problemi i prepreke za uspostavljanje ustavnog patriotizma u Crnoj Gori

Postoje, naravno, i prepreke uspostavljanju ove strategije. Tu ne mislim na opšte zamjerke ustavnom patriotizmu kao apstraktnom i „beskrvnom", naivnom i idealističkom projektu bez dovoljno afektivne privrženosti,[28] niti na činjenicu da „za većinu ljudi, članstvo u njihovoj kulturnoj grupi predstavlja glavnu determinantu njihovog osećanja ko su oni",[29] pa time i značajan element njihovog identiteta, što čini da se teže opredjeljuju za zajednički politički identitet. Ne, ovdje mislim na specifične i samo za Crnu Goru vezane kontekstualne probleme za ostvarivanje ustavnog patriotizma.

Prvi problemi su vezani za implementaciju ustavnog koncepta građanske države. Naime, ni poslije deset godina od sticanja nezavisnosti i donošenja novog Ustava, koncept građanske države se nije dovoljno ukorijenio, naprotiv, posljednjih godina se razvodnio.[30] Pojavljuju se u

---

[27] Šteta što ovo istraživanje nije nastavljeno. Bilo bi ne samo zanimljivo, nego i neophodno potrebno da se ovakva istraživanja vrše kontinuirano što bi ukazalo kako stoji „građanska država" u Crnoj Gori u mnjenjima građana danas. Kontinuirano ispitivanje javnog mnjenja bi pružilo i dragocjene podatke o dinamici promjena i mijenama javnog mnjenja u vrijeme izbornih i drugih političkih kampanja, s obzirom na indukovanost kulturnih podjela političkim, čime bi se dobila „čistija" i realnija slika o stanju kulturnih podjela i kulturnim identitetima u Crnoj Gori uopšte.

[28] Up. Jan Werner-Müller, *Ustavni patriotizam*, (prev. Dejan Ilić), Fabrika knjiga, Beograd, 2010, str. 12–13; Lukas Schmid, "On Constitutional Patriotism and Its Critics", *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science,* Vol 34 (October 2017), dostupno na: https://doi.org/10.22151/politikon. 34.1**;** Margaret Canovan, "Patriotism is Not Enough", *British Journal of Political Science*, vol. 30, No. 3 (July, 2000) pp. 413–432, dostupno na: https://doi.org/10.1017/S000712340000017X; Cecil Laborde, "From Constitutional to Civic Patriotism", *British Journal of Political Science* Vol. 32, No. 4, pp. 591–612, dostupno na: https://doi.org/10.1017/S0007123402000248

[29] Džozef Raz, *Etika u javnom domenu*, (prev. Sanja Stepanović-Todorović), CID, Podgorica, 2005, str. 196.

[30] O tome govore podaci iz navedenih istraživanja. Naime, kada se saberu oni koji podržavaju etničku koncepciju države (43,1%) sa onima koji su neopredijeljeni ili ne znaju odgovor (8,5) dobija se preko polovine građana Crne Gore koji nijesu za građansku državu — 51,5%, što pokazuje da je snažna podvojenost i suprotstavljenost podržavalaca aktuelnog ustavnog rješenja (građanske države) i etničkog definisanja države, bilo kao multietničke (27,4%) bilo kao jednoetničke, nacionalne države (Crnogoraca 10,3%, odnosno Srba 5,4%) (Up.

javnom polju i političkom prostoru povremeno inicirane ideje o tzv. konstitutivnosti narodâ, kao supstituta za postojeći građanski ustroj države, koje vuku na strategiju liberalnog multikulturalizma i konsocijativizma. Tome pripada i zagovaranje ideja o teritorijalnim autonomijama, što je suprotno čl 1. Ustava. Ovdje je problem u tome što ovakve u osnovi revizionističke ideje — kojima se erodira građanski karakter Crne Gore i obesmišljava ustavno uređenje, potiru rezultati referenduma i ustavnog konsenzusa i izazivaju konfuzije — ne nailaze na ozbiljno kritičko osporavanje od strane državnih institucija.

Dalje, socio-politički okoliš u kome treba da se ostvari građanska država je i dalje teško opterećen istorijskim nasljeđem i ponovo oživljenim predrasudama i stereotipima. A sve uz stalno opterećivanje javnog prostora partikularnim i pristrasnim tumačenjima istorijskog nasljeđa, što vodi daljoj fragmentaciji i polarizaciji javne sfere, prolongirajući i učvršćujući polarizovana tumačenja i uzajamno suprotstavljene istorijske narative kroz etnocentrične diskurse. Na taj način se razmekšava, slabi i ozbiljno dovodi u pitanje građanski karakter države. A zajednička politička kultura i demokratska javna deliberacija ne mogu da se grade na ideji nacije, jer se jedino kroz javno komunikativno djelovanje u „komunikativnoj zajednici" (Habermas) rađa i održava zajednička politička kultura. Ovakav stav je u svom plediranju za postnacionalni identitet države (nazivajući ga „nadnacionalnim") dobro izrazio profesor Andrijašević u svom tekstu „Nova ideja": „Nova ideja države, čiji bi glavni pobornik trebalo da bude većinska nacija, morala bi po svom karakteru da bude *nadnacionalna*, tako da bi i većinska nacija u svom identitetskom samodefinisanju, na prvo mjesto stavljala državno, a ne etničko".[31] Ovo svakako zavisi i od

---

„Stavovi crnogorskih građana o identitetu", nav. izvor). Pri tome treba imati u vidu da se ovi podaci odnose na vremenski raspon od tri do šest godina nakon usvajanja Ustava (2010–2013). Nijesam naišao na neke novije podatke. Ipak, kada se ima javni diskurs u vidu, stiče se utisak da se ništa ozbiljnije nije dogodilo u tom pogledu u posljednjih nekoliko godina, ali i rađa bojazan da istrajavanje identitetskih pitanja u javnom polju i njihovo veoma oštro, pa i dramatično postavljanje, sve više uzdrmava podršku građanskom konceptu države. O tome govore i podaci kako pripadnici različitih nacionalnih zajednica gledaju na svoju državu. Privrženost Crnoj Gori je pokazivalo 84,7% onih koji se samoidentifikuju kao Crnogorci, 59,7% onih koji sebe smatraju Srbima, 63,3% Muslimana; 57,5% Bošnjaka; 46,8% Albanaca i 44,4% Hrvata. Ovakve velike razlike u privrženosti državi (od 44–85%), pokazuju da postoji znatna disproporcija u privrženosti pripadnika različitih nacionalnih zajednica, što govori o nejednakoj percepciji zajedničke države. Naravno, privrženost državi zavisi od mnogih faktora, ekonomskih, kulturnih, političkih, ali u ovom slučaju prvenstveno identitetskih, i zato je vrlo važno da se radi na tome da se pripadnici različitih identiteta osjećaju članovima političke zajednice kao zajedničkog doma, a to se može ostvariti uspostavljanjem ustavnog patriotizma.

[31] I dalje: „Konačno, kakva nam ideja države danas treba? Najjednostavnije rečeno, potrebna nam je ideja države koja se odnosi na interes cjelokupne Crne Gore, a ne ideja države koju jedna od nacija, pa makar i ona najbrojnija, ima o državi Crnoj Gori. I koju najbrojnija nacija pokušava da nametne kao državnu ideju čitave Crne Gore, poistovjećujući svoj nacionalni interes sa interesom Crne Gore... To

modernizacijskog i emancipatorskog kapaciteta većinske nacije ili bolje rečeno njene intelektualne elite. Ukoliko se na očuvanju i razvijanju građanske države ne počne raditi istrajnije, planski i organizovanije nego do sada i sve bude prepuštalo dosadašnjoj stihiji, onda će se Crna Gora naći u ozbiljnim iskušenjima. Nije uputno da se radi bilo kakve političke cjelishodnosti dopusti isklizavanje sa kolosjeka izgradnje građanske države i skretanje bilo u strategiju liberalnog multikulturalizma koju promovišu određene etno-kulturne grupe, bilo liberalnog nacionalizma za koju se zalažu neki iz većinske zajednice.

Zato je potrebno i važno rasterećivanje političke kulture — koja treba da se orijentiše prema ustavu — od svakog pret-političkog identiteta i to je fundamentalni preduslov za garantovano priznanje i razvoj različitih identiteta i njihovih aspiracija, na koji način bi ustavni patriotizam trijumfovao nad etno-nacionalizmom.[32] U normativnom smislu jedna politička zajednica nije multikulturna tada kada obuhvata nekoliko različitih kulturnih grupa, nego onda kada zajednička politička kultura dovoljno predstavlja aspiracije odvojenih identiteta i kada se izbjegava „da se pretpolitički elementi ulivaju u strukturu politike".[33] Umjesto dezinvestiranja u različitost kao što je slučaj kod liberalne neutralnosti države, država mora upravo da investira u različitost, ali ne na uštrb jedinstva i zajedničkog političkog identiteta.

Preduslovi za uspostavljanje ustavnog patriotizma u Crnoj Gori

Da bi se uspostavio ustavno-patriotski odnos spram ustavnog ustrojstva Crne Gore to podrazumijeva da se prevazilaze i napuštaju političkim, nacionalnim i vjerskim uskogrudostima nametnuti afektivni odgovori na društvene izazove. Dalje, to podrazumijeva da se stvaraju uslovi u kojima će biti moguća razložna rasprava u duhu tolerancije i racionalnog diskursa o svim problemima koji, u najmanju ruku, stvaraju neugodu članovima političke zajednice i ovim ili onim nacionalnim zajednicama. U tom smislu je važno uspostavljanje

---

je nova ideja države koja je potrebna Crnoj Gori. Ovom idejom bi se jedino moglo spriječiti stalno sučeljavanje dvije vodeće ideje države, ideje dvije najveće nacije, i što je još važnije, jedino tako je moguće zaustaviti kretanje crnogorskog društva ka modelu federacije nacija... Nova ideja države, čiji bi glavni pobornik trebalo da bude većinska nacija, morala bi po svom karakteru da bude *nadnacionalna*, tako da bi i većinska nacija u svom identitetskom samodefinisanju, na prvo mjesto stavljala državno, a ne etničko. (Živko Andrijašević, „Nova ideja", http://portalanalitika.me/clanak/136639/nova-ideja, pristupljeno 03. 05. 2018 — podvlačenja I. V. Up. i Andrijašević, „Identitetske kontroverze predugo traju", *Portal Analitika*, 20. 02. 2017. na: http://www.portalanalitika.me/clanak/260400/arhiv)

[32] Up. Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory,* nav. izdanje, p. 118–119.

[33] Ulrich K. Preuss "Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relation between Constituent Power and the Constitution", in: Michel Rosenfeld (ed), navedeno djelo p. 164.

stanja pravne izvjesnosti, povjerenja u političke institucije, garantovanja vladavine prava, nepristrasnosti i nezavisnog sudstva. Liberalna prava pojedinaca mogu se garantovati samo unutar ustavnog okvira koji u isto vrijeme unapređuje demokratska prava političkog učestvovanja kroz javnu sferu. Ova ljudska prava, kao vrijednost i cilj vlade i društva i kao osnovna vrijednost ustava, ujedno su djelotvorni mehanizam za ostvarivanje individualnih ciljeva i vrijednosti, ali i sredstvo ograničenja vlasti. Da bi ljudi bili slobodni vlast mora biti legitimna, a to znači da zaslužuje i priskrbljuje poštovanje i podršku, ali mora biti ograničena. Podrazumijevajući sve ove principe (samoopunomoćavajuću moć naroda naspram vlasti, vladavinu prava i prioritet osnovnih prava i ograničenje vlasti) ustavni patriotizam omogućava zajedničko unapređivanje političke zajednice.

Nužan uslov takvog ustrojstva i odnosa prema zajednici i međusobno jeste da se u zajednici ne ugrožavaju demokratske vrijednosti: sloboda izražavanja, sloboda medija, pravo iskazivanja posebnosti i etnokulturna prava, demokratska politička kultura. Važan preduslov ustavnog patriotizma jeste povjerenje u institucije sistema i pravnu državu, a posebno povjerenje u pravosuđe. A upravo na to se građani najviše žale, na kršenje prava u oblasti pravosuđa, što ozbiljno dovodi u pitanje legitimnost institucija i opravdanost očekivanja političke lojalnosti građana. Politička obligacija mora dolaziti iz osjećaja građanske obaveze koju su građani spremni da upražnjavaju u zajedničkom interesu održanja i jačanja javnih institucija. Ova lojalnost se ne može razviti dok država ne ostvaruje svoje dužnosti kao čuvar zakona i zaštitnik svojih građana, a državno djelovanje ne ispoljava poštovanje vladavine prava. Tek tada vladavina prava može da postane čvrst dio javnog mnjenja, jer „zdravlje i snaga vladavine prava u krajnoj liniji ne zavise od napora pravnika, sudija ili policije, već od stavova naroda".[34] Ostvarivanje projekta ustavnog patriotizma i izvlačenje iz aktuelnog stanja opšteg nepovjerenja prema sistemu upravo počiva prije svega na djelovanju institucija sistema i za to vlast ima najveću odgovornost. Njena spremnost da dosljedno slijedi koncept građanske države ne ogleda se samo u ustavnim principima, nego u spremnosti da realizuje vladavinu prava i izvrši duboke reforme pravosudnog sistema u tom pravcu i obezbijedi stvarno djelovanje pravne države u kojoj će se poštovati prava građana i osigurati njihov jednak tretman pred sudovima.

Na kraju, nešto i o vokabularu. U diskursu vezanom za multikulturni socijalni okoliš kada se govori o nacionalnim zajednicama treba da se napuštaju pojmovi „većina" i „manjina", jer se radi o reziduama idelogije nacionalne države, ideologije neprimjerene za multikulturna društva. Shvatanje kulturnih grupa kao nacionalnih manjina je neizbježna posljedica ideološke identifikacije države i nacije. Sam pojam „nacionalne manjine" ima negativnu konotaciju koja izaziva sumnju da se radi o stranim elementima u političkom tijelu.

[34] Geoffrey de Q. Walker, *The Rule of Law: Foundation of Constitutional Democracy*, Melburne University Press, 1988, p. 41.

Naime, demokratske kategorije „većina" i „manjina", su u suštini *političke deskripcije*, a kada se primijene na *etnokulturne grupe ili nacionalne zajednice* — pa se govori o „većinskoj *naciji*" i „*nacionalnim* manjinama" — dobijaju jedan višak značenja, tako da se pretvaraju od semantičkih u političke i normativne kategorije. Zato bi trebalo da se uopšte u javnom polju ne koristi izraz „manjine" i „većine", nego „nacionalne zajednice", „etno-kulturne grupe" ili „etno-kulturni identiteti". U koncepciji građanske države i strategiji ustavnog patriotizma neka etno-kulturna grupa u odnosu prema državi nije *ni manjina ni većina*. Kao jednaki partneri u pravima na državnu teritoriju, sve kulturne grupe i nacionalne zajednice, nezavisno od broja, jezika, vjere ili nečeg drugog su ovlašćene na jednak tretman od strane države, u skladu sa zahtjevima pravde čiji je država agent. A to može samo doprinijeti integraciji i povjerenju manjih kulturnih grupa prema većima, jer je pravo na zajednicu univerzalno.

Zaključak

Crna Gora kao izrazito multikulturno društvo ne može da se integriše preko zajedničkih kulturnih pretpolitičkih karakteristika, već kao građanska država jedino nalaženjem nekog zajedničkog političkog identiteta, što omogućava strategija ustavnog patriotizma.

U Crnoj Gori je ne samo moguće izgraditi zajednički politički identitet na principu ustavnog patriotizma, nego ova normativna strategija predstavlja *sine qua non* održanja i napretka Crne Gore kao duboko podijeljene političke zajednice. A jedini način da svi pripadnici jedne višenacionalne zajednice nađu zajednički identitet jeste da se identifikuju sa ustavnim vrijednostima i normama kao slobodni i jednaki građani. Privrženost ustavu i njegovim vrijednostima je moguća upravo zbog toga što strategija ustavnog patriotizma ne favorizuje nijednu posebnu naciju ili kulturnu grupu, ne apsolutizuje kulturni identitet u cjelini, niti uspostavlja bilo čiju kulturnu dominaciju, već čini priznatim sve kulturne identitete koji postoje u crnogorskom društvu, ustanovljava njihovu jednaku vrijednost i društveni status i omogućava njihov razvoj. Zato se jedino ustavni patriotizam, kao normativna strategija integracije, može moralno opravdati svim građanima Crne Gore, bez obzira na njihov kulturni identitet. Ona je prihvatljiva za sve građane jer ne privileguje ni jednu niti zapostavlja ijednu od postojećih kultura. Kulturni identiteti i etno-nacionalne razlike su za ustavni patriotizam važni, ali su nebitni za opravdanje temeljnih političkih principa na kojima politička zajednica treba da počiva. To je onaj konstitucionalno-demokratski milje koji se može usredsrediti na unapređivanje zajedničkog smisla i zajedničkog političkog identiteta, uz čuvanje i razvoj kulturnih identiteta umreženih u interkulturno crnogorsko društvo. Tek tada političko društvo biva društvom koje se sastoji od različitih grupa, ali ne pripada nijednoj od njih pojedinačno nego svima zajedno i ni jedna nacija nije unaprijed

ovlašćena da državu predstavlja kao svoju. Jedino ustavni patriotizam može da stvori uslove za stabilnu percepciju zajedničkog identiteta u Crnoj Gori i zato predstavlja najprimjereniju normativnu strategiju političke integracije i politička formula koja će omogućiti političkom društvu u Crnoj Gori da potraži i pronađe temelje zajedničkog identiteta s onu stranu etničke države i stvoriti uslove za uspostavljanje trajnog kolektivnog identiteta i lojalnosti. Jednom riječju, ustavni patriotizam predstavlja najprimjereniji ujedinjavajući faktor poretka.

Literatura

Andrijašević, Živko, „Identitetske kontroverze predugo traju", dostupno na: http://www.portalanalitika.me/clanak/260400/arhiv.

Andrijašević, Živko, „Nova ideja", dostupno na: http://portalanalitika.me/clanak/136639/nova-ideja.

Canovan, Margaret, "Patriotism is Not Enough", *British Journal of Political Science*, vol. 30, No. 3 (July, 2000), dostupno na: https://doi.org/10.1017/S000712340000017X.

Dimitrijević, Nenad, *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd, 2007.

Geoffrey de Q. Walker, *The Rule of Law: Foundation of Constitutional Democracy*, Melburne University Press, 1988, p. 41.

Habermas, Jürgen, "Grenzen des Neohistorismus", in: *Nahholedne revolution*, Kleine Politische Schriften, VII, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Mein, 1990.

Habermas, Jürgen, „Povijesna svijest i posttradicijski identitet. Zapadna orijentacija Savezne Republike Njemačke", u: *Politička misao*, vol. XXXVIII, br. 2/2001.

Habermas, Jürgen, "Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State", in: Jürgen Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory,* Ciaran Cronnin and Pablo de Greiff, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1998.

Hayden, Robert M., "Constitutional Nationalism in the Formerly Yugoslav Republics", *Slavic Review*, vol. 51, No. 4, Winter, 1992.

Hayden, Robert M., "Contitutional Nationalism and the Logic of Wars in Yugoslavia", *Problems of Post-Communism*, Vol. 43, Issue 5, 1996.

Hayden, Robert M., "Imagined Communities and Real Victims: Self-Determination and Ethnic Cleansing", *American Ethnologist*, Vol. 23, No. 4, (Nov. 1996).

Hajden, Robert M., *Skice za podeljenu kuću: ustavna logika jugoslovenskih sukoba*, Samizdat B 92, Beograd, 2003.

Kiš, Janos, "Na putu prevazilaženja nacionalne države", *Mostovi*, 112–113/1997–1998.

Laborde, Cecil, "From Constitutional to Civic Patriotism", *British Journal of Political Science*, Vol. 32, No. 4, dostupno na: https://doi.org/10.1017/S0007123402000248.

Pavlović, Srđa, "Who are Montenegrins? Statehood, identity, and civic society", in: Florian Biber (ed), *Montenegro in Transition. Problems of Identity and Statehood*, Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2003.

Raz, Džozef, *Etika u javnom domenu*, (prev. Sanja Stepanović-Todorović), CID, Podgorica, 2005.

Rosenfeld, Michel, "Introduction" in: Michel Rosenfeld (ed.), *Constitutionalism, Identity, Difference, and Legitimacy: Theoretical Perspectives*, Duke University Press, Durnham and London, 1994, Kindle Edition
Schmid, Lukas, "On Constitutional Patriotism and Its Critics", *Politikon: The IAPSS Journal of Political Science,* Vol 34 (October 2017), dostupno na: https://doi.org/10.22151/politikon.34.1.
Schwartz, Alex, "Patriotism or Integrity? Constitutional Community in Devided Societies", *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol. 31, No. 3 (2011).
Spaić, Bojan, "Political Identities and Citizenship in Montenegro", dostupno na: http://www.academia.edu/10182704/Political_Identities_and_Citizenship_in_Montenegro.
„Stavovi crnogorskih građana o identitetu" (sa komentarima Rada Bojovića), *Matica*, br. 43, proljeće 2010.; *Matica,* br. 46–47, ljeto-jesen 2011.; *Matica*, br. 54, ljeto 2013.
Sternberger, Dolf, „Pojam domovine", *Politička misao*, Vol XXXVIII, (2001.), br. 2.
Šarkinović, Hamdija, „Multikulturalnost u Crnoj Gori", *Matica*, br. 56–57, zima 2013. / proljeće 2014.
Šuković, Mijat, *Ustavno pravo. Univerzalna ustavna tematika i ustavno pravo Crne Gore*, CID, Podgorica, 2009.
Ulrich K. Preuss "Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relation between Constituent Power and the Constitution", in: Michel Rosenfeld (ed), navedeno djelo p. 164.
Vujačić, Ilija, „Društvena integracija i etno-kulturna različitost", u: *Globalizam i/ili nacionalizam*, CANU, 2018. (u štampi)
Werner-Müller, Jan, *Ustavni patriotizam*, (prev. Dejan Ilić), Fabrika knjiga, Beograd, 2010.
Zgodić, Esad, „Ustavni patriotizam za Bosnu i Hercegovinu", *Godišnjak BZK Preporod,* X/2010.

Ilija Vujačić

Contextuality of constitutional patriotism — Montenegrin perspective

The author offers normative justification and contextual analysis of the possibilities for the establishment of constitutional patriotism in Montenegro. General characteristics of constitutional patriotism as a political strategy of integration are firstly given, and then the possibilities of its establishment in Montenegrin society are considered. The text starts with the civic character of the state as a presupposition for the establishment of constitutional patriotism and describes the advantages of constitutional patriotism in relation to other strategies of political integration. At the end the contextual restrictions and obstacles are pointed out, as well as presuppositions for the establishment of constitutional patriotism.

Key words: political integration, constitutional patriotism, constitution, civic state, Montenegro, political identity, national communities